

19294

39

Urumi Gb le unni upzuru
zitre 1905

291.99

0-51

2003

891.99

0-51

47

THE HAIREN...
143 1/2 Kingston...
BOSTON, - - - MASS.

ԹԻԻ 3

Օ Ն Ի Կ Ի

ՄՍՍՈՒՆԻ ԵՒ ԶՈՒԻ ԱՐՁԱՒԱՆՔՆԵՐԸ

(ՅՈՒՂԻՍ 25, 1904)

1005
97379

(Արտատպւած «Հայրենիք» Շահաթաթերթէն)

Տ ա ր ա ն «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ի

27 Beach St. Boston, Mass. U. S. A.

1905

4585

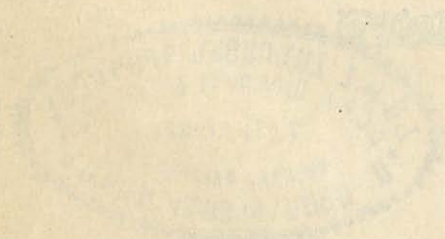
1905

1905

RECEIVED

(1905)

RECEIVED

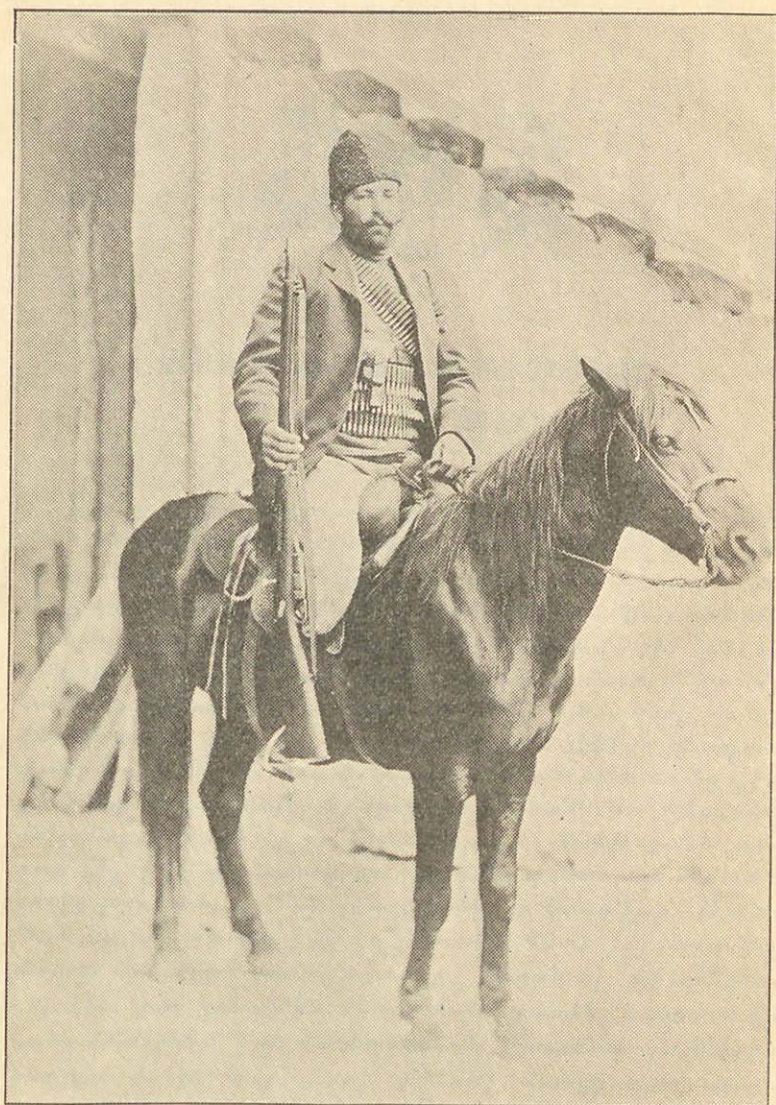

(1905)

RECEIVED

RECEIVED

1905

ՄԻՆԱՍ ԴՕԼՊՍՇԵԱՆ

(Գայլ-Վահան)

ՄՍՍՈՒՆԻ ԵՒ ԶՈՒԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ

(Յուլիս 25, 1904)

1904-ի գարունն էր... Մշու դաշտը լցւում էր զօրքերով: Կառավարական շրջաններում լսում էր ինչ որ գաղտնի հրահանգների մասին Սասունի նկատմամբ. բոլոր նշանները կասկածի տեղ չէին թողնում, որ ազատ Սասունի անմատչելի լեռների կատարներին կուտակուում էին սև սև ամպեր: Թիւրք կառավարութիւնը պատրաստուում էր մի հարւածով խորտակել ու ոչնչացնել բոլոր այն ուժերը, որոնք վերջին տասը տարւան մէջ բողբոջել էին 1894-ին ջարդուփշուր եղած Սասունի աճիւններից: Սասունցին նորից դէմ դէմի պիտի հանդիպէր իր վաղեմի թշնամուն: Մահւան մենամարտի ժամն էր որ հնչում էր... Քանի՛ քանի անգամ հնչել էր դա սասունցու բազմադարեան կեանքում: Կուրից խոյս տալու հնար չկար, քանի որ կառավարութիւնը ինքն էր որ նախայարձակ էր լինում: Պէտք էր ընդունել մարտի հրաւէրը, կամայ ակամայ: Որքան էլ որ ստեղծուել էին, ըստ երևոյթին, հայկական դատին նպաստաւոր հանգամանքներ՝ ա) մակեդոնական «բարենորոգումների» խնդիրը և բ) հայ դատի թշնամի հանդիսացող Ռուսաստանը զբաղւած էր ճապօնական պատերազմով — բայց սասունցին հասած չէր համարում կուրի ժամը...

Սասունը նախայարձակ չպիտի լինէր, այդպէս էին թելադրում հանգամանքները, դոնէ 1904 տարւայ համար, բայց եթէ ուէ փորձ արւէր տաճիկ կառավարութեան կող-

մից այդ ուղղութեամբ՝ Սասունը պիտի պաշտպանէր իր գոյութիւնը ամէն զոհողութեան գնով :

Այդ դէպքում՝ որոշւած էր սահմաններից զինւած խմբեր բազմամթերքով օգնութեան հասցնել Սասուն, իսկ Օսմ․ Հայաստանի զանազան կէտերում կազմակերպել ասպատակահին խմբեր, կռիւն ընդհանուր կերպարանք տալու, թշնամու ուշադրութիւնը, հետեւապէս ուժերը մի քանի տեղերի վերայ բաժանելու, որպէսզի թեթեացւէր կռուող Սասունի դրութիւնը :

Դեռ ևս ապրիլ ամսին Սասունի ազատ լեռների վրայ ծածանեց կռիւ դրօշակը : Սուլթանը իր կեղծ բանակցութիւններով խաբել չկարողացաւ հայ Փէդայուն, կռիւը յայտարարեց աւելի վաղ, քան սպասելի էր — տաճիկ զօրապետները յարձակեցին Սասունի վրայ այն վայրկենին իսկ, երբ կառավարութեան կողմից յարուցւած մի շարք միջնորդութիւններից յետոյ, տեղի էր ունենում բանակցութիւն նրա և սասունցիների միջև :

Կռիւը բռնկեց . և թիւրքերի առաջին յարձակումը ետ մղեց մեծ կտորածներով : Հրդեհը տարածեց աւելի և աւելի հեռու, մարտական խմբերի գործնէութիւնը զանազան կէտերում անհրաժեշտ դարձաւ ինքնին :

Որոշւած ընդհանուր ծրագրի համաձայն, մի արշաւախմբի կազմակերպութեան ձեռնարկեց Մ․ . . . Կեդրօնական Կօմիտէն, գործնէութեան շրջան ընտրելով Բագրևանդ գաւառը :

* * *

Ռուս տաճկական սահմանի վրայ ձգւած են իրար շարունակութիւն կազմող երեք պատմական գաւառներ — Կոդչովիտ, Ծաղկոտն և Բագրևանդ : Այդ շրջանումն է Սր․ Յովհաննու վանքը, որի մօտ յարմարաւոր դիրքեր ունեցող մի փոքրիկ շրթայով բաժանւած գտնւում են երկու հայկական գիւղեր՝ Իւչքիլիսէ և Ղումլուպուճաղ : Այդ երկու գիւղերումն էլ կան զօրանոցներ՝ առաջինը 50, իսկ երկրորդը 30 զինւորներով : Այս երկու զօրանոցները լինելու էին յարձակման առաջին կէտերը : Կար մի այլ զօրանոց ևս, 50 զինւորներով, որ լինելու էր յարձակման երկրորդ կէտը : Այդ էլ Մօսուն հայկական գիւղի զօրանոցն էր, ընկած մի Զօրադետակ անուն տափարակ դաշտի վրայ :

Արշաւախումբը երեք թւերի բաժանւած, միաժամանակ պիտի յարձակէր այդ երեք զօրանոցների վրայ, ուրմբեր տեղադրվ և խորտակելով պահագնդերը, իսկ նրանց օգնութեան հասնող զօրքերի և քրդական աշխրէթների դէմ կուելու համար՝ արշաւախումբը զինւած էին մօսինի և բէրտանի հրացաններով :

Արշաւանքը կազմակերպող կեդր. կօմիտէն մի քանի ամիս շարունակ մի կողմից ուսումնասիրում էր այդ շրջանի տեղագրութիւնը — զօրանոցներ, դիրքեր, ճանապարհներ և անցքեր — իսկ միւս կողմից պատրաստում էր փոխադրող խմբերն ու արշաւախումբը :

Հետևեալ կերպով ձեռնարկւած էր գործի —

Նախ աշխատանքները բաժանւած էին երկու մասի, — բուն զինւորական մասը յանձնւած էր կօմիտէի կողմից ընտրւած մի յանձնախմբի, որի երկու մարզիչները — մի պահեստի սպայ և մի աւարտած զինւոր — պարապում էին վարժութեան, հրացանաձգութեան և զինւորների ընտրութեան գործով : Իսկ ռազմամթերքի, հագուստի և այլ պիտոյքների տնտեսութիւնը յանձնւած էր մի այլ յանձնախմբի : Կար մի մարմին ևս, որ զբաղւած էր այդ մեծ ձեռնարկի գործադրութեան ծրագրով . նա ունէր իր ձեռքի տակ յատուկ խուզարկու մի խումբ : Պէտք է շմոռնալ սակայն որ այստեղ ներկայացրած քարտէզը և ծրագրի վերջնական ձեւակերպումը կազմւեցաւ բոլոր յանձնախմբերի խառն ժողովում, ուր ներկայ էին նաև ուղեցոյցները իրենց օգնականներով :

Իսկ ընդհանուր գործի վրայ հսկում էր Մ . . կեդրօնական կօմիտէն իր ամբողջ կազմով . և երբ հարկը պահանջում էր՝ անդամներից ուղարկում էին անմիջական կարգադրութիւններ անելու համար տեղն ու տեղը :

Արշաւախմբին զէնքի կանչելը և կաւի դուրս հանելը որոշւած էր 1904 յունիսի 25-ին (հ . տ .) : Սակայն այդ որոշումը, ինչպէս նաև ծրագիրը ենթարկւեց փոփոխութեան, շնորհիւ մի ցաւալի իրողութեան, որը կարևոր ենք համարում արձանագրել այստեղ :

Յունիսի 22 թէ 23-ին մեր մթերքների կեդրօնատեղում յայտնւեց 17 հոգուց բաղկացած, իրեն հնչակեան անւանող ձիււոր մի խումբ, որ նրանց Մ . . մասնաձիւղի անդամ-

ների ասելով՝ Ջ...ի սահմանների վրայ երկու ամսից աւելի չըջելուց և երկիր անցնելու հնարաւորութիւն չունենալուց՝ յուսահատ անցել էր Մ... Տեղին դաշնակցական գործակալը և հանգուցեալ Գայլ-Վահանը (Մինաս Դօլպաշեան) նկատելով որ զինւած և ձիաւոր խմբի ներկայութիւնը կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով՝ կարող է մեր ամբողջ ձեռնարկը մատնել, իսկ նրանց երկիր անցնելու մտադրութիւնը մեր կանխորոշ ծրագիրը փճացնել, — առաջարկում է այդ խմբին ամէն տեսակ յարմարութիւններ՝ զէնքերը պահելու և զինւորներին իրենց ձիերով պատասխարելու, միայն թէ նրանք զինաթափ լինէին և մի երկու օր սպասելով մեր արչաւարմբի հետ միասին անցնէին երկիր : Այդ նոյն առաջարկութիւնը եղաւ Մ...ի Կ. կօմիտէի կողմից ևս տեղին հնչ. մասնաճիւղին, դիտել տալով որ իրենց մի քանի մարդը ներս անցընելու պատրուակով մեր պատրաստ գործը չփնասէին, — սակայն այդ պարոնները, որոնք արհեստ են դարձրել մի գլուխ «միութիւն» աղաղակել, մերժեցին մեզ հետ կուռի դաշտում միանալ : Հակառակ այդ բոլորին՝ մեր կօմիտէն չզլացաւ նրանց ուղեցոյց տալ, որ մինչև սահմանը ապահով հասցնէ խումբը : Իսկ սահմանագլխի շրջանում նորից դաշնակցականներն էին որ ապաստան տւին նրանց, իբրև յեղափոխականների, քանի որ հին-հնչակեանները չունին այն կողմերում ունէ կազմակերպութիւն : Հին-հնչակեան մասնաճիւղը ցուցամուտութեան ջերմով բռնւած իր խումբը առաջ ձգեց, թէ և վերջիվերջոյ ստիպւած եղաւ հետեւելու մեր խորհուրդին՝ բաց թողնելով ձիերը, որ մեծ անյարմարութիւն էր խմբի գնալիք ճանապարհների համար :

Չնայած դաշնակցականների այդ թանկագին աջակցութեանը, եսամուլ և նեղ կուսակցական ցաւով բռնւած մի հին հնչակեան ներկայացուցիչ յանդգնեցաւ նախատել մեր համեստ և խոհեմ Վահանին, և եթէ այդ յանդգնութիւնը անպատիժ թողնեցաւ, թէ իրեն՝ Վահանի և թէ կօմիտէի կողմից, այդ միայն նրա համար էր որ այդ շրջանը և ամբողջ ձեռնարկը կարող էր վտանգւել, և յեղափոխականի արիւնը յեղափոխականի ձեռքով թափւած՝ եղբայրասպանութեան ոճիրի բնոյթը կարող էր ստանալ հասարակութեան աչքում :

Մեզ համար վերին աստիճան անհաճոյ այս միջոցէպը մենք առաջ բերեցինք երկու նպատակով — նախ՝ որպէսզի

Հասարակութիւնը իմանայ թէ ի՛նչպէս որոշ կարգի մարդիկ Հասարակութեան աչքին փոշի փչելու համար «միութիւն» բառը շահագործում են անխղճօրէն, և երկրորդ՝ ցոյց տալու թէ կուսակցական եսամոլութիւնը ո՛րպիսի չարիքներ կարող է պատճառել յեղափոքործին :

Վերջնական կազմով 14 հոգի Հին-Հնչակեաններ յունիս 24-ին դուրս եկան այդ շրջանից դէպի Իւչքիլիսէ : Ենթադրուում է որ մեր ծրագիրը նրանց յայտնի էր : Յունիսի 31-ին այդ խումբը Ղուճլուպուճաղ գիւղի մէջ նշմարուում է զպատիէներից և ընդհարման բռնուելով՝ քաշուում է դիրքերը և երկար կուռում : Նրանք կուռել էին քաջաբար անհամեմատ մեծ ուժերի դէմ և յաջողեցրել էին 20-ի չափ քիւրդեր և զպատիէներ գլորել, և իրենք էլ 8 հոգի զոհ տալով նահանջել էին :

Այս դէպքից անմիջապէս յետոյ, այդ շրջանի հայկական մի գծի վրայ կողք կողքի ընկած Հինգ գիւղեր — Ղուճլուպուճաղ՝ 40 տուն, Իւչքիլիսէ՝ 30, Սայդօ 5, Ղարաբաբազար՝ 15 և Ջուզան՝ 40, ենթարկւեցին թալանի, կողոպուտի և աւերման : Գիւղերը դատարկւեցին, բաւականաչափ երիտասարդ մարդիկ սպանւեցին, օրիորդներ և կիներ բռնաբարւեցին — մի խօսքով տաճկական բռնակալութիւնը մի անգամ էլ երեւան բերեց իր գազանային հակումները, մեր ծրագրւած արշաւանքին ընծայելով վրէժխնդրութեան մի նոր ու թարմ դրդիչ :

Ամբողջ այդ շրջանը — շնորհիւ Հին Հնչակեան այդ խմբին — իր վրայ դարձրեց կառավարութեան ուշադրութիւնը . Բայազիտից, Դիատինից և Ղարաքիլիսայից զօրքեր բերւեցին այդ տեղ, զօրանոցներում և պահականոցներում եղած պահազնդերի թիւը կրկնապատկեց և եռապատկեց : Դրութիւնը այդ շրջանում ծանր կերպարանք ստացաւ : Այսպիսի աննպաստ պայմանների մէջ էր որ վրձակւած էր սկսել արշաւանքը

Գործի բարոյական պատասխանութիւնը թո՛ղ ծանրանայ այն մարդկանց գլխին, որոնք կուռի դաշտում անգամ մոռացան մեր ընդհանուր դատի շահերը :

Այսպէս որոշեց մեր գլինւորական խորհուրդը իր վերջին նստում, ծրագրի մէջ մտցնելով նաև մի արմատական փոփոխութիւն : Նախ՝ արշաւանքը մի քանի օրով յետաձգւեց

և ապա Իււջքիլիսէի և Ղոււմլուպուճաղի արշաւանքը այլևս անհնարին դարձած համարելով՝ ծրագրից դուրս ձգւեց :

Եւ այս անգամ արշաւանքը հետեւեալ կերպով ծրագրուեցաւ :

Մօսուների զօրանոցը իր ուժեղացած պահագնդերով մնաց արշաւանքի առաջին կէտը, իսկ յարձակման երկրորդ կէտը ընտրւեց Զօռի պահականոցը, ուր նմանապէս կրկնապատկուած էր զօրքի թիւը : Ծրագրի մէջ առնւեցաւ նաև զիլանցի քրդերի մի մեծ օբա, որ իր 60-ի չափ վրանները դրել էր Զօռի պահականոցի մօտակայ ձորակում, երկու լանջերի վրայ :

* * *

Յուշիս 6 (19), երեկոյեան ժամը 9-ին զիւղական մի ընդարձակ պարսպապատ կալատեղի վրայ մեղմիկ տեղացող անձրևի տակ, արշաւախումբը սպասում էր շարժւելու հրամանին :

Հայ կամաւորների այդ խումբը, — որ մօտալուս հրաժեշտի տխուր տպաւորութեան հետ ներշնչում էր նաև ոգևորութիւն եւ քաղցր իղձերի իրականացման վառ յոյսեր — բազկացած էր ուղից 102 հոգուց, որոնցից 85 զինւած էին հրացանով, մնացեալ 17ը ատրճանակներով և դաշոյններով : Այդ 17ից 2ը տանում էին դրօշակները, երկուսը իրրև օգնական բժիշկ կրում էին դեղատուփերը, իսկ 13-ը խմբին միացել էին որպէս բեռնակիրներ, վերջը ներով փամփուշտի աւելորդ պաշար :

Աւելորդ չենք համարում առաջ բերել այստեղ մի քանի վիճակագրական տեղեկութիւններ խմբի կազմութեան մասին, քաղելով զինւորական մարմնի կազմած ցուցակից : Դրանցով մի որոշ գաղափար կազմել կարելի է տալ ձեռնարկի լրջութեան վրայ : 102 զինւորներից 71ը ուսսահպատակ հայեր էին և 31ը տաճկահպատակ : 102 զինւորներից 20ը նախկին կռիւների մէջ եղած և առհասարակ գործի մէջ այս կամ այն կերպով մասնակցութիւն ունեցած էին, իսկ 82-ը նոր մարդիկ : Տարիքի համեմատութեան գալով, վիճակագրութիւնը հետեւեալ պատկերն է տալիս .

78	զինւոր	20ից	մինչև	30 տարեկան
18	»	30	տարեկանից	վեր
4	»	40	,,	վեր
2	»	50	տարեկան	

50 տարեկանները թող դարմանք չպատճառեն: Որքան էլ այդ հասակը անսովոր լինի կուրի դաշտ դնացողի համար, պէտք չէ մոռանալ որ ազատութեան անունով մղուող կուրուը ընդունակ է ասպարէզ քաշել դարերով ճնշւած ժողովրդի իսկական զաւակին, ինչ տարիք էլ որ նա ունենայ: Տարիքների այդ բազմազան ու խայտարեղէտ համեմատութիւնը յատուկ է ընդհանրապէս կամաւոր խմբերին:

Սակայն ամէնամեծ տոկոսը՝ 37%ը, այն է 38 հոգի 20—25 տարեկան էին, որոնցից 12ը ճիշդ 20 տարեկան, իսկ 13ը 21 տարեկան: Այս տարիքը բոլորից շատ համապատասխանում է Գործի հրապոյրին:

102 հոգուց 18ը ամուսնացած էին, իսկ 84ը ամուրի: Ռուսահպատակ զինւորներից մի որոշ թիւ՝ 17ը եղել են ուսու զինւորական ծառայութեան, մէկը պահեստի սպայ. այս հանգամանքը շատ էր թեթեւացնում վարժութիւնների գործը, մանաւանդ դրանք՝ որպէս բոլորովին պատրաստ կուռողներ, տասնապետի յարմար թեկնածուներ էին համարւում: Թէև պէտք չէ մոռանալ այն հանգամանքը, որ Ֆէդայական կռիւների մէջ դարբնւած և յեղափոխական արկածներից դուրս պրծած հայդուկին չի կարող փոխարինել և ոչ մի զինւոր, որքան էլ նա մնացած լինի զինւորական սովորական ծառայութեան մէջ — այս արդէն իրողութիւն է:

Կարգաւ գրել իմացողների թիւը խմբի մէջ հաշււած է 43, որ կազմում է 42%: Վիճակագրութեան այսպիսի հետևանքը գուցէ շատերին տարօրինակ թւի, և յիշուի, «միթէ՞ կամաւոր հայրենասէրների կէս մասից շատը չէր իմանում կարգալ գրել», հարց կը տան շատերը: Պատասխանը շատ որոշ է. յեղափոխութիւնը մեր ժողովրդի մէջ միանգամայն ընդհանուր հանգամանք ստանալով, նա ասպարէզ է քաշել բոլոր դասակարգերին հաւասարապէս, որից ակներև է որ կեանքի ներկայ պայմանների յեղաշրջումը մեր ժողովրդի համար դառել է անդիմադրելի պահանջ: Այս եզրակացութեան բերում է մեզ նոյնպէս պարապմունքների վիճակագրական տախտակը, որ ահա.

102 զինւորներից 44ը պատկանում են երկրագործ դասակարգին, 16ը պարապում էին զանազան արհեստներով, 10ը խոհարար, ծառայ և նման աշխատաւորներ են. իսկ 32ը անյայտ պարապմունքների տէր մարդիկ: Այս թւին պատ-

կանուժ են մեծ մասով գաղթականները, տնից տեղից Հալա-
ծական, բախտից Հալածուած այդ թշուառները, որոնք իրեն-
ցից ներկայացնում են մի մարմնացած բողոք անսիրտ աշ-
խարհի դէմ-

* * *

Մի գաղափար տալու Համար թէ որքան փող է նստել
Մօսուէն-Ջօնի արշաւախումբը, առաջ կը բերեմ մի քանի
թւանշաններ, որոնք կը որ Հաշուով եղած են, որովհետեւ ծախ-
սի գլխաւոր առարկան, օրինակ հրացանը, այլևայլ ժամա-
նակ, այլևայլ գներով են ձեռք բերուում, և Մ...ի կեդր.
կօմիտէն ինքը չէ գնած դրանք, այլ ստացել է դէնք գնող
գաշնակցական մարմիններից:

102 զինուորներից բաղկացած արշաւախումբը ունեցել է
85 հրացան —

60 բերդան հրացան, հատը	30 ուրբլի	1,800,00
25 մօսին » »	40 »	1,000,00
15,000 փամփուշտ բ.	5 կօպէկ	750,00
8750 » մ.	10 »	875,00
Ուրիշ ռազմամթերք		658,56
Ձէնքի փոխադրութիւն		1043,85
Փամփշտանոցներ		177,50
Ձինուորների տեղափոխութիւն		703,62
» սպորուստը		260,84
Արշաւախմբի Հագուստ		1005,08
» ուտեստ		302,82
» մօտ պատրաստ դրամ		456,00

Համագումար ուրբլի 9,033,27

Արշաւախումբը հետն ունեցել է նաև 80 Հատ ուումբ,
երեք տարբեր մեծութեամբ:

Հրացանների և փամփուշտների ծախսերից դուրս, միւս
ծախքերը եղել են նաև երկաթ — Թոխմախ խմբի 16 հո-
գու Համար, որոնք Արճէշի մօտ կուր բռնեցան, 1904 մայիս
20-ին:

* * *

Արշաւախումբը բաժանուած էր երկուսի.

1.) «Մասիս» խումբ, հինգ տասնեակ զինուորներով և մի
տասնեակ բռնակիրներով, որի ղեկավարութիւնը յանձնուած

էր խմբապետ Մ. ին և նրա երկու օգնականներին — կիլիկեցի Սիմոնին և Լի Հունգ Չանգին :

2.) «Արտաւազդ» խումբ, 3 ու կէս տասնեակ զինւորներով և 7 բեռնակիրներով, որին ղեկավարելու կոչւած էր խմբապետ Գայլ Վահանը և նրա օգնական Բարկէնը :

Իւրաքանչիւր խումբ ունէր մի դրօշակիր, իր յատուկ դրօշակով, մի բժիշկ իր շարժական դեղատնով և երկու երեք ուղեցոյց :

Իւրաքանչիւր խումբ ունէր իր զինւորական խորհուրդը, բաղկացած փորձառու և կրթւած զինւորներից : Զինւորական այդ երկու խորհուրդները միասին կազմում էին Ը ն դ - Հ ա ն ու ը Զ ի ն լ ո Ր ա կ ա ն Խ ո Ր Հ ու ը ղ՝ երկու խմբերի միացեալ գործնէութեան ընթացքում :

Խումբը ղինւած էր այս կերպ. իւրաքանչիւր զինւոր ունէր վերցրած մի հրացան, մօսինի կամ բերդանի, 250—350 փամփուշտ՝ եթէ վերցրածը բերդան է, 350—450 հատ փամփուշտ՝ եթէ մօսին է : Մի հատ ումբ, տարբեր մեծութեամբ, մի ատրճանակ տարբեր սիսաէմի, մի դաշոյն : Ատրճանակ և դաշոյն տրւած էր զինւորների մի մասին միայն, ինչպէս վերը ասացինք : 3—4 փամփուշտնոցներ, 1 պայուսակ, 1 իւղի աման, 1 հատ սուլիչ, նաև հրացանի անհրաժեշտ մի քանի մասեր («պրօտիրկա», «ասվիօրկա» ևն.) :

Խումբը առանձնապէս աչքի էր ընկնում իր գորշ համազգեստով, գոյնով նման շրջապատի առարկաների գոյնին, աննկատելի դարձնելու համար զինւորներին թշնամու տեսքից : Համազգեստը տալիս էր խմբին մի կազմակերպւած գնդի տեսք, մանաւանդ շնորհիւ լեռնականների յատուկ կօղակեան գլխարկներին : Համազգեստը այսպէս էր կազմւած. իւրաքանչիւր զինւորին տրւած էր 1 սիրուն գլխարկ, 1 պիտճակ, 1 վարդիք, 1 բաճկոն՝ մոխրագոյն կտորից, 1 բլուզ, 1 գօտի, 1 ծուղա երկաթապինդ կօշիկներ, 2 զոյգ գուլպայ, 1 շապիկ, 1 անդրավարտիք, 3 թաշկինակ, հրացանը մաքրելու շորեր, 1 ջրի աման և ամէն տասնեակին 2-ական անթափանց վերարկու :

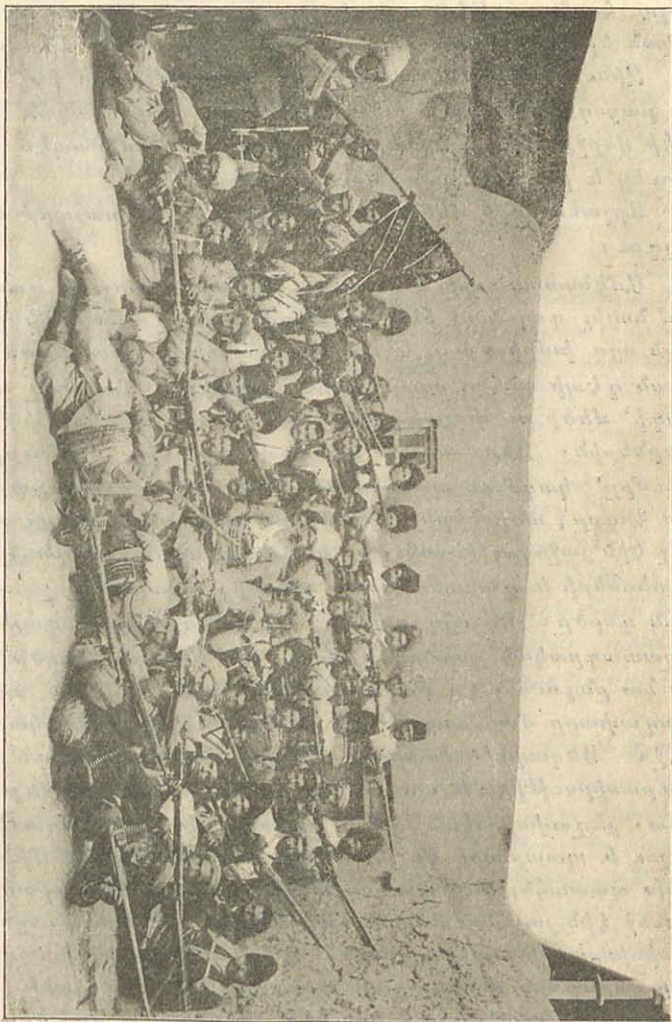
Իւրաքանչիւր խումբ ունէր իր քարտուղարը՝ դէպքերը արձանագրելու համար, նաև իր դիտակը և իր փողը :

Խմբի պաշարը պատրաստւած էր շատ թեթև, միևնոյն ժամանակ սննդարար կերպով : Իւրաքանչիւր զինւորի 7—8 օրւայ պաշարի համար տրւած էր 6—8 հատ լաւաչ հաց,

«УРСУТ-1,27» в м.с.р.г.

« טוֹטוֹטוֹ » חיל הירוק

որ կ'անի մօտ 6—8 ֆունտ, գաթայ 1 ֆունտի չափ, հալւա 5—6 ֆունտի չափ, 2—3 ֆունտ խաշած միս, նաև ջրի աման լի ջրով և ջամբաթ բերանները առհասարակ թաց պահելու համար: Ահա այսպէս պատրաստութեամբ ֆէդայական երկու խմբերը սպասում էին շարժւելու հրամանին:

Զինւորական խորհուրդը զինւորներից փոքր ինչ հեռու իր բացօդեայ նստում ընդունեց Մ. . կեդրոնական կօմիտէի վերջին հրահանգները և ցրեց: Անմիջապէս նշան տրւեց և խումբը պատրաստ էր շարժւելու:

Արշաւախմբի մեկնումը Ք. գիւղից սրտաշարժ էր և ազդու:

Ամէնասառնարիւն մարդը չէր կարող առանց զգածւելու նայիլ դարերով ճնշւած ազգի բախտը վճռող Ֆէդայական այդ խմբի վրայ, և առանց արցունքի ականատես լինել նրան դէպի անհաւասար կռիւ բարիբրթ մաղթող ժողովրդի՝ մեծի ու փոքրի, կանանց ու ծերունիների փայփայանքներին: Չեր առաջ կանգնած էր հայ կամաւորների խումբը՝ կազմ ու պատրաստ — նրա վրայ տարւած բոլոր հոգսը, ամիսների ընթացքում անխոնջ ջանքերը պսակւել էին յաջողութեամբ. ոչ կառավարական սարսափը, ոչ լրտեսների և դաւաճանների արարքը խափանել չկարողացան գործը: Եւ այդ բոլորը շնորհիւ այն պարագային, որ ազատագրական շարժումը այլևս անհատների գործը չէր, որ նա ընդունել էր ժողովրդական բնաւորութիւն, որ այդ գաղափարը մարմնացում էր ստացել բոլոր դասակարգերի մէջ: Յեղափոխականը ո՛չ միայն ընդունելութիւն, այլև հիւրասիրութիւն և պատիւ էր գտնում իւրաքանչիւր հայի մօտ. յեղափոխական զէնքը իր տան մէջ ընդունելու և պահելու և պատրաստ էր յետին դիւղացին անգամ: Մենք յաճախ պատահել ենք գիւղացիների, որոնք վշտոտ սրտով տրտունջ էին յայտնում որ իրենց տունը չի՛ արժանացել յեղափոխականի այցելութեան: Ահա՛ մեր ժողովրդի գիտակից վերաբերումն էր — այն ժողովրդի որ մի քանի տարի առաջ մի մեռած դիակ էր ներկայացնում — որ ծնեցնում էր մեր մէջ վաղուց փայփայած յոյսերի իրականացման երաշխաւորութիւնը. . . .

Չէ՛, այդ ժողովուրդը կորչելու ժողովուրդ չէր. նա խոստանում էր ապագայ — այդ ապաւորութիւնը թողեց մեզ

վրայ արշաւախմբի մեկնումը՝ գիւղական հասարակութեան բուռն ոգևորութեան և քամուղ արտասուքների ուղեկցութեան վայրկենին: Տեսարանը յուզիչ էր... յուզիչ էր մանաւանդ, երբ խօսեցին խմբապետները. ականջիս մէջ խրժոժում է դեռ նրանց վերջին խօսքերը —

« Տղերք, երգւեցէք, երգւեցէք որ դնում էք մեր բռնաբարւած քոյրերի պատիւը պաշտպանելու: Երգւեցէք որ դնում էք մեր թշւառ մայրերի վիշտը սփոփելու, երգւեցէք, որ դնում էք արտասուքով և արիւնով ողողւած հայրենիքի փրկութեան շնչին մի քար էլ աւելացնելու: Երգւեցէք, որ դնում էք Հ. Յ. Գաշնակցութեան դրօշակը բարձր պահելու... »

Գիշերային լուութեան մէջ, գիւղական ծուռումուռ փողոցներում արձագանգ դառն նրանք. հարիւրաւոր բերաններից հնչեց «Երգւում ենք», և համբոյրների տարափի տակ խումբը առաջ շարժւեցաւ:

* * *

Որպիսի՛ վեհ և միևնոյն ժամանակ սրտաշարժ տեսարան: Առաջից դնում էր ձիու վրայ իր պարթև հասակով բազմած, յաղթական քայլերով, գիւղական համակրելի քահանան: Նրա յետեից քայլում էր դարաւոր կաղնին յիշեցնող հովիւ, յաղթանդամ խենթը: Գալիս էին ապա խմբապետ Մ.ը, դրօշակրի հետ միասին, որ ոսկեթել դրօշակ ունէր բռնած, ու օգնականները և ապա «Մասիս» խմբի երկար շղթան, զոյգ զոյգ կարգով:

«Մասիս»ից յետոյ, մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրայ, գալիս էր խմբապետ Գայլ Վահանը, միայնակ, ապա նրա օգնականը՝ կապիտան Բաբկէնը, դրօշակրի հետ միասին, որ նոյնպէս ոսկեթել մի դրօշակ ունէր ձեռին: Եւ ապա նրանց յետեից գալիս էր «Արտաւազը» խմբի երկար շղթան, դարձեալ զոյգերի կարգով:

Իսկ այդ բոլորին յետևում էր գիւղական ժողովրդի բուռն բազմութիւնը՝ բազկացած երիտասարդներից, մանուկներից ու ծերերից, որոնք օրւայ դաշտային ծանր ախատանքի յոգնածութիւնը մոռացած՝ ժամերով սպասում էին ողջերթ մաղթելու քաջերին:

1005
91372

Երբ արշաւախուումը հասաւ գիւղի սահմանին, տեղի ունեցաւ մի սրտաշարժ տեսարան: Այդ տեղ էր հաւաքուել գիւղի կանանց և աղջիկները մի մեծ բազմութիւն, վերջին անգամ յաջողութիւն մաղթելու իրենց կտրիճներին: Հագիւ Ֆէդայական շղթայի ծայրը հասել էր նրանց մօտ, կանացի օրհներգների և բարեմաղթութիւնների հետ միաժամանակ՝ բարձրացան լացի, հեկեկանքների սրտաճմլիկ ազդակներ — լաց էին լինում ծերունիները, լաց էին լինում երիտասարդները, լաց էին լինում և մանուկները...

Մարտական ոգևորութեան, վազո՛ւց փայփայեող յոյսերի, ողջերթի դառնութեան — մի խօսքով բոլոր այդ զբացումների թարգմանն էր հանդիսանում փղձկող սիրտը ժողովրդի, — դարերո՛վ ճնշած, տանջւած, հալածւած ժողովրդի սրտի հեկեկանքն էր խօսում... Լացը շարունակուում էր դեռ երկա՛ր...

Այդ բոպէին մէկը կար միայն, որ չէր արտասուում, չէր հեկեկուում, այլ ուրախ սրտով, հաստատուն քայլերով, լի գիտակցութեամբ առաջ էր գնում այնտեղ, ուր Մայր Հայրենիքի թշուառութիւնն էր նրան կանչում, ուր մի ամբողջ ժողովրդի տառապանքը ծառս էր ելնում անսիրտ աշխարհի անտարբերութեան դէմ:

Այդ հայ Ֆէդային էր:

Նա դնաց և իրեն հետ տարաւ մեծամեծ յոյսեր:

*
*
*

Յուլիս 11-ի (հ. տ.) լուսաբացին՝ ալևուր Մասիսի ստորոտը հանգչող Չնգլներ բարձունքների Ռէսի-Գոմեր բլուրի վրայ ծածանւեցին երկու դաշնակցական դրօշներ: Այդ վերջին կայանն էր, ուր պէտք էր տեղի ունենար գիւղերու կան խորհուրդի վերջին նիստը, և որտեղից պիտի կատարուէր առաջին յարձակումը թշնամու վրայ: Այդ բլուրից դէպի հարաւ, մի սիրուն տափարակի վրայ, երևում էր Մօսունը՝ հայկական մի մեծ գիւղ, որի մի ծայրում հեռագիտակի միջից նկատուում էր զօրանոցը: Դէպի արևելք բլուրի ստորոտում, մի ձորակի մէջ ընկած էր Զօռի պահականոցը:

Ո՛չ արեգակի կիզիչ ճառագայթները և ո՛չ էլ երկար ճանապարհի յոգնածութիւնը ու ոտանջող ծարաւը չէին թու-

լացնում հայ զինւորի ոգևորութեան թափը : Նոյն բլրի լանջում, մի խոտաւէտ մարգագետնի վրայ կանգ էր առած՝ դրօշակի տակ՝ փամփշտապատ տասնեակները շարքը, իսկ մի փոքր հեռու՝ երկրորդ դրօշակի տակ՝ կատարում էր զինւորական խորհուրդ, երկու խմբապետները, երեք օգնականների և բազմաթիւ տասնապետների մասնակցութեամբ : Գիտակները երբեմն դարձնում էին այս ու այն կողմ, չափում էին հեռաւորութիւնները, ճշդում էին յարմարաւոր դիրքերը ու խորհրդակցում, մինչև որ պատեց մութը, ու տիրեց մրափը, փոթորկալից առաւօտը կանխող : Գիշերայ ժամը 2-ին նշան տրւեց, ոտի կանգնեց արշաւախումբը ու խաղաց առաջ :

Բլրի ստորոտում, զինւորական խորհրդի որոշման համաձայն, արշաւախումբը բաժանւեց երկու մասի — մեծ խումբը Գայլ—Վաշանի հրամանատարութեան տակ բռնեց Մօսուն տանող ճանապարհը, իսկ փոքր խումբը զրաւեց Զօռի ճանապարհը : Գիշերային լուսթիւնը մի վայրկեան թեթեւ աղմկեց հրաժեշտի շուրջով, և հետզհետէ հեռաւորութեան մէջ անխելի սկսան դառնալ գէնքերի խուլ շաշիւնը :

* * *

Մօսունի մի ծայրում, Գօրուն տանող ճանապարհի վրայ ընկած էր անշուք զօրանոցը, իր ցածիկ պարսպապատ բակով, որտեղ բացօդեայ գիշերում էին՝ Իւչքիլիսէի դէպքերի՝ պատճառով նոր աւելացրած զօրքերը, որովհետև զօրանոցի սենեակները անբաւական էին նորեկները պատսպարելու : Զօրանոցում գտնուող զօրքի թիւը ճիշդ հաշւով 160 էր, որոնցից 50-ը նորակոչներ : Զօրանոցից մի փոքր հեռու գիւղական ջրաղացի մօտ ցցւած էին երկու սպիտակ վրաններ :

Երկու ժամայ ճանապարհ կտրելով, 1904 յուլիս 12-ին (25), առաւօտեան ժամը 4-ին «Արտաւազդ» խումբը երեք կողմերից պաշարեց զօրանոցը և յիշւած երկու վրանները : Երկու ֆէդայի կտրեցին Բայաղէտի հեռադրական թեկերը, իսկ չորս ռմբաձիգներ խմբից բաժնւելով՝ աննկատելի կերպով իրենց ձգեցին զօրանոցի կտուրը : Այդ ժամանակ միայն զօրանոցի շունը հաջեց, և հրացանի փողին՝ կռթնած պահապան զինւորը, սթափւելով, ձայն տւեց «Օ քի՞մ», (Ո՞վ է) : Պահապանի ձայնը խեղդւեց կոկորդի մէջ, ուղե-

ցոյց Խենթի գնդակը ցած էր գլորել պաշապանին : Գրեթէ նոյն վայրկենին զօրքը ոտքի կանգնեց և զօրանոցի մէջ եղողները դուրս թափուեցին, շատերը շապկանց : Այդ վայրկենին երկու ռումբ միաժամանակ ընկան ու պայթեցին խռնած զօրքի մէջ . աջ ու ձախ թափուում էին դալարեղ դիակներ Կենդանի մնացող թիւքը գինւորները սարսափաւար զօրանոց մտան և գինւելով, ներսի հրամանների ճնշումի տակ, փորձեցին դուրս գալ բայց երրորդ, չորրորդ ռումբերը աւերում գործեցին շէնքի մէջ, ջարդ ու փչուր անելով դուռը, գետին թափելով սարսափաւար գինւորների : Կռի կենտրոնատեղին էր դա : Իսկ այդ տեղից մի փոքր հեռու, պարիսպների վրայից տեղում էր գընդակների տարափը՝ աջ ու ձախ սփռելով թիւքը դիակներ :

Զօրանոցի բակի մէջ իրարանցում էր տիրում . այդ միջոցին յանկարծ լուեց խմբապետի ձայնը՝ «Թշնամին, տըղե՛րք», և նա ինքն էլ, տեղացող գնդակների տակ մօտեցաւ հանդիպակաց պարսպին : Վրաններից դուրս թըռած 16 գինւորներ, որոնք պարսպի յետևից կրակ էին տեղում դէպի բակը, մի ակնթարթում յետևից պաշարուեցին և տեղն ու տեղը կոտորուեցան :

Հէնց նոյն վայրկենին, մի փոքր հեռու, մթերանոցի մօտ խմբած գինւորների մէջ պայթեց Համօի ձգած ռումբը — թիւքերից մէկը միայն մնաց կենդանի : Երկու ժամ գրեթէ շարունակ անընդհատ տեղը մօսիին հրացանների և ռումբերի կրակից յետոյ, տիրեց մի գերեզմանային լռութիւն . զօրանոցում այլևս կենդանի մարդ չէր մնացել . թիւքերից շատ քիչեր միայն յաջողել էին զօրանոցի յետևի մի փոքրիկ դռնակից դուրս պրծնել և գիւղի մէջ պատասպարան գտնել : Այդ էլ շուտ յայտնի եղաւ, երբ հրացանների և ռումբերի ձայները դադարելուց հազիւ սիրտ առած, հայաբնակ գիւղի տներից դուրս գալ սկսեցին տղամարդիկ : Նրանք յայտնեցին որ իրենց տների մէջ կան նաև գիչերող գինւորներ, որոնք ըստ սովորութեան անարգել են հայի ընտանեկան սրբութիւնը

Այս բանը հաստատուում է նաև Պօլսի պատրիարքարանում ստացւած յուլիս 7՝ համար 880, հետևեալ պաշտօնական գրութիւնով . — «Ամսոյս 3-ին Մօսուն գիւղը յեղափոխականներու կողմէն «պիտի կոխի» ըսելով, սուտ լուր մը

կը տարածէին քրդերը : Մօսուսի զօրապետ հարկ կը համարի Համիտիէ զօրքերու Սանճաքտար Իւսուֆ տղան և անոր մարդիկ 300 ի չափ քրդեր օգնութեան կանչելով, իւրաքանչիւր հայու տուն 2—3 ը օթեանեցնել, որոնք գիշերեան մէջ, միայն բայազէտցի Նաւօեան Մկրտիչի տունէն ու խանութէն գողցած տարած են 40—50 ոսկիի սպրանքս :

Այդ տեղեկութիւնը աւելի ևս կատաղեցրեց Ֆէդայուն, սկսեց գիւղի մէջ, փողոցներում և տուններում խուզարկութիւն, բաւականին զինւորներ հէնց այդ միջոցին սպանւեցան : Գիւղը բոլորովին մաքրւեց տաճիկ պիղծ զինւորներից : Այդ յիշատակելի կռուում, Մօսուսի մէջ, հայ Ֆէդայու զնդակներին զոհ զնացին 120—130 թիւրք զինւորներ . իսկ հայ զինւորներից ընկաւ մէկը և վիրաւորւեցին երկուսը :

* * *

Ընդհանուր ոգևորութեան հետ բացւեց ծանր դէպքերի առաւօտը : Տեղական հայ գիւղացու աչքերի առջև պատկերացաւ տաճիկ զօրքերի և քրդական բարբարոսութիւնների հեռանկարը — հազիւ մի շաբաթ էր անցել հարևան հինդ գիւղերի աւերմունքից և կոտորածից, քօչելուց զատ ուրիշ ելք չկար : Մի ժամում դատարկւեց Մօսուս գիւղը . 400-ի չափ ամէն դասակարգի գիւղացի, համբուրելով հայ զինւորների հրացանի փողը՝ բռնեցին Ռուսաստանի՝ այդ «քրիստոնեայ» պետութեան ճանապարհը : Դրանց միացաւ նաև հարևան Քօրուս հայ գիւղի բնակիչները, որոնք լսելով Մօսուսի պահնորդ գունդի կոտորածը, սարսափահար գլուխ էին փախցնում : Մի երկու տասնեակներ չըջապատեցին գաղթողներին և շարժւեցին դէպի լեռնային դիրքերը : Իսկ միւս տասնեակները քաշւեցին գիւղի գերեզմանատունը, որ լիքն է խաչքարերով, կանգնեցնելու համար զօրքերի և քրդերի մօտալուստ յարձակումները — նրանք չըջականերից՝ գիշերային կռիւ ձայնից հաւարի գալով, սեղում էին գաղթողների ձեռք ձգել : Քրդերի խուժումը շարունակուում էր անընդհատ . երկու տասնեակներ հերթով դիրք բռնելով թշնամու զնդակների տարափի տակ, ժամանակ էին վաստկում՝ գաղթող ժողովրդին լեռ հասցնելու : Այդ կռիւ մէջ ընկաւ բնիկ երևանցի 30 տարեկան Արտաշ Տէր Մատթէոսեանը — համեստ, բայց յամառ կռուող մի զինւոր :

* * *

Չնդէներ կոչուած բարձունքների ստորոտում, հիւսիս արևելքից դէպի հարաւ ընկած է մի ձորակ, որ ձգւելով և սղմւելով դնում է Ռէսի-Գոմեր սարի բլուրի մօտ վերջանում է մի կիրճով: Դրա բաւականին նեղ անցքից մի ճանապարհ տանում է ձեզ դէպի Մօսուէն, ապա Բայազէտ: Այդ ձորակի մէջ ընկած է օսմանեան Չօռի պահականոցը, որտեղ գտնուում էին 35—40ի չափ զօրքեր: Բացի դա, ձորակի երեք ճիւղերի միացած տեղում, սարալանջերին փուլած է քրդական մի աշիրէթի՝ Ջիլանցիների օբան, 60ի չափ վրաններով: Այդ պահականոցի վրայ յարձակումը յանձնւած էր «Մասիս» արշաւախմբին: Սմբապետի ուշադրութիւնից չէր վրիպել կիրճի հսկողութեան կարևորութիւնը, մանաւանդ այն պարագայի համար, երբ զօրքերին միանային նաև այդ վրաններում ապրող քրդերը, որոնց կուռղների թիւը 100ից պակաս չէր լինի: Յուլիս 12ի (25) դեռ ևս սղջամուղջին, արշաւախմբի տասնեակները կարգով դիրքեր գրաւեցին կիրճի մուտքից սկսած մինչև վրանների թիկունքի ժեռուտները և սպասում էին խմբապետի նշանին, որ իր հերթում, սպասում էր Մօսուէնի վրայ մօտալուտ յարձակման ընթացքին: «Մասիս» խմբից մի տասնեակ հսկում էր բարձունքների վրայ, թշնամուն թոյլ չտալու որ դրաւէր այդ դիրքերը: Մօսուէնի յարձակումը երկար սպասել չտրւեց: Առաջին իսկ ռումբերը արձագանգ գտան ամէն ուրեք: Չօռի պահականոցի պահապանը սարսափեց այդ անսովոր պայթիւնի ձայնից և բոպէսպէս հրացանը պարզեց օդի մէջ ու արձակեց: Անդիտակցօրէն արձակեցին նոյնպէս տասնեակներից մի երկուսը: Այդ ձայների վրայ գօրքերը դուրս թռան, զէնքը ձեռքները, այդտեղ վաղեցին նոյնպէս քրդերը, որոնք միանալով զօրքերին, վազ տւեցին դէպի կիրճի մուտքը: Յարմար բոպէն պատրաստ էր. փողը նշան տւեց, և միաժամանակ ամէն կողմերից տեղաց զնդակների կարկուտը: Դիակները ճօճացին իրար վրայ, սարսափը տիրեց ձորակին, ուր զօրքերն ու քրդերը զլուխը կորցրած՝ այս ու այն քարը, այս ու այն թուփը վազվզելով՝ դըրուում էին հարիւրաւոր զնդակների տարափի տակ: Հրացանների կրակը տւեց մինչև առաւօտ: Լոյսը բացեց, յոսորտացող թիւրք զինուորների տեղ, նրանց դիակներն էին փուլած այս ու այն կողմ:

Այդ կոտորածից ազատեցին քչերը միայն, որոնք Ռէ-սի-Գոմեր սարի վրայ դիրք բռնած՝ հատ ու կոտոր պայթիւններով իրենց ներկայութիւնն էին ցոյց տալիս: Այդ տեղ կային քիւրդ կանայք և երեխաներ, որոնք վրաններից դուրս գալով՝ քաշուէին հակառակ կողմի բլուրները — հրամայած էր խնայել նրանց: Այս կռուում սպանեց նաև իր քաջութեամբ անուն հանած թիւրք էլ բաշին, իր որդու հետ միասին: Երկու ժամ տևող կռուից յետոյ, ձորակը լըռեց և նրա մուտքն ու դիրքերը զբաւող մեր տասնեակները քաշուեցին: Գրանից յետոյ սկսեց ծանր օրւայ յամառու երկարատև կռիւր:

* * *

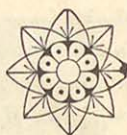
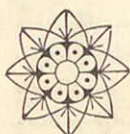
Գաղթող ժողովրդին ուղեկցող մի երկու տասնեակ, ինչպէս և Զօռի վրայ յարձակող տասնեակները սկսեցին բարձրանալ և փոքր առ փոքր դիրքեր զբաւել, միանդամայն անընդհատ կրակ տեղալով թշնամու վրայ, և գրեթէ ամէն անգամ թափթփելով նրանցից մի քանիսին: Այդ օրւայ կռիւները նշանաւոր եղան թշնամու ունեցած կորուստի մեծութեամբ և մեր մի երկու ընկերների ցոյց տւած անասելի քաջութեամբ և հերոսական մահով:

Քրդական մի շէյխ, գլուխ անցած կատաղի ահագին մի խուժանի, փրփուրը բերանին, սալաւաթ կանչելով և խրախուսանքներ կարդալով, վրայ է տալիս վահանի, Բարկէնի, Համօի և Գարեգինի դիրքերի վրայ, բայց յետ է մղուում կորուստ տալով: Վահանի և Բարկէնի հարւածները թշնամու շարքերից գլորում էին երկ-երկու դիակներ: Բարկէնի՝ կուելու ժամանակ պահպանած սառնարիւնութեան, ճիշդ նպատակին խփելու ընդունակութեան և մինչև վերջին շունչը յամառօրէն կուելու տոկունութեան իբրև ապացոյց՝ սկանատեսը պատմում է հետևեալը.

Բարկէնի գտնւած դիրքին իշխելու համար 12 հեծեալ քրդեր փորձեցին մի պտոյտ գործել և զբաւել մի ուրիշ բարձր դիրք, բայց քաջ Բարկէնը մէկիկ մէկիկ, ինչպէս ասում են, ցած բերեց ձիերից այդ դաղան քրդերին, նրանցից ոչ մէկը կենդանի չմնաց: Թշնամու ուշադրութիւնը դարձաւ այդ կէտի վրայ. դիրքի անյարմարութիւնը և պաշտպանողների փոքրաթիւ լինելը, կուողների յոգնածութիւնը

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ ԽՍ.ԶԱՏՐԵԱՆՑ
(Կապիտան Բարկէն)

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆՑ

(Կապիտան Բարկէն)

Բնիկ երեւանցի էր Նիկողայոս Տէր Խաչատրեանց, որ ծնւել է 1877 թւին, մտել է Երևանի թեմական դպրոցը 1885 ին և աւարտել է 1896-ին առաջադէմ աշակերտներից մէկը: 1898-ին զինւորակոչին զինւոր գնաց և երկու տարւայ ծառայութիւնից յետոյ վերադարձաւ պահեստի սպայի աստիճանով: Զինւորական ծառայութիւնից տուն գալով, մի ժամանակ մտաւ գործելու մի երկաթավաճառի մօտ, բայց հոգեկան բաւականութիւն չգտնելով այդ զբաղմունքի մէջ, այս տարւայ դարնան անսպասելի կերպով նետուեց յեղափոխական ասպարէզ: Նախ զբաղուեց զինւորական մարզանքներով և ապա միացաւ արշաւախմբին և կուրի դաշտում ընկաւ հերոսական մահով:

Բնաւորութեամբ պարզ էր և համեստ, աշխատող առանց խօսքի, առանց աղմուկի: Նա իր սառը բնաւորութեամբ նման էր ճափօնացու. որպիսի՜ սառնութեամբ նա կուրել էր մինչև վերջը, մինչև մահւան ընկնել, միևնոյն ժամանակ կառավարելով իրեն հետ կուռողներին:

Այդպիսի կուռողներ մենք քիչ ենք ունենում:

անընդհատ ու լարւած ուշադրութեամբ կուելուց և թշնամու անդադար գրոհ տալը այդ դիրքի վրայ՝ ստեղծեցին օրհասական դրութիւն մեր մի բուն կտորիճների համար : Բարկէն, Վահան, Համօ և Գարեգին կուում էին մի անասելի քաջութեամբ, գետին տապալելով արշաւող խուժանի շարքերից շատերը, մինչև որ իրենք ևս իրենց դիրքերում, ծանր կոււի մէջ, ընկան քաջի մահով : Չորս հերոսների նահատակման տեղում, շատերի ասելով, թշնամին թողեց աւելի քան հարիւր հոգի...

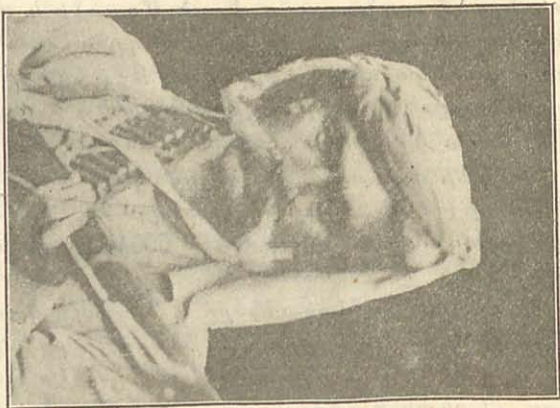
Մի ոչ պակաս յամառ կոիւ տեղի ունէր այդ բոպէին մի այլ դիրքում : Քրդերի մի բազմութիւն հիւսիսից և զօրքերի մի հարիւրեակ արեմուտքից մեծ կորուստներով յետ էին մղում մի դիրքից, որտեղ ամրացած դիմադրում էին հինգ Ֆէդայիներ Սուրէն, Հաջի, Սիմօն, Պետրոս և Մինաս : Կոիւր ծանր էր և անհաւասար : Դիրքի վրայ յարձակում էին գործում մի քանի կողմերից, նոր ու թարմ ուժերով : Թշնամին թէև կորուստ չատ աւաւ այդ տեղ էլ, բայց յարձակումը չէր դադարեցնում : Հինգ հոգու խումբը ստիպւած էր դիրքը թողնել : քաջ Սուրէն, ալեխառն Հաջին, Սարգիսը և կիլիկեցի Սիմօնը առիւծի պէս դուրս թռուան դիրքերից, նետեցին թշնամու կրակի մէջ, յանդուգն յարձակումով թշնամուց մի քանիսին գլորեցին, բայց իրենք էլ ընկան հերոսի պէս : Այդ օր թշնամու կորուստը 200ից անց էր :

* * *

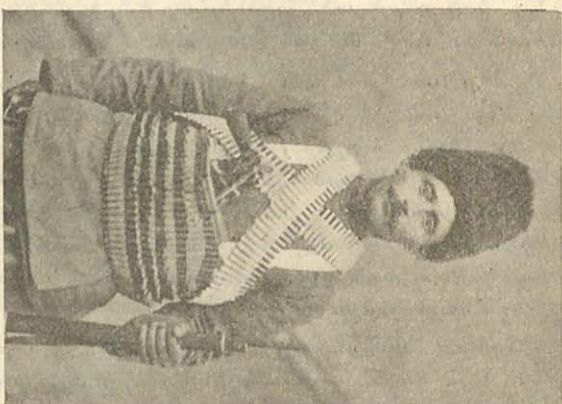
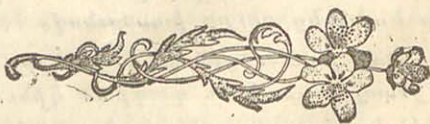
Արևը թեքում էր : Երկու տասնեակներ պահում էին դիրքերը, իսկ միւսները հետզհետէ զբաւում էին բարձր դիրքերը, որտեղից գնդակների տարափի տակ յետ քշեցին թշնամուն : Եւ հռչակաւոր Չնգլի բարձունքների վրայ շուտով նորից ծածանեց Դաշնակցութեան յաղթական դրօշը :

Յուլիսեան արևը իր բոլոր ջերմութեամբ դեռ ևս շարունակում էր այրել Չնգլի անջրդի, լերկ և ժեռուտ բարձունքները : ամէն բան խաղաղ էր, օդի մէջ նկատելի չէր ոչ մի շարժում :

Ահա այդ բարձունքների մի թեք հարթութեան վրայ էր որ շունչ էր առնում ծծկեր և լացող երեխաներով ծան-

ՀԱՋԻ ՍԱՐԳԿԻՍ ՊԱՆԵԱՆ

ԿԻՂԻԿԵՅԻ ՍԻՄՕՆ

Հաջի Սարգիս Պալեան կիլիկեցի 50 տարեկան :
 Տարեկով յիսունեկն անց այս ծերունին իր դեմքի վրայ կրում էր մի վիշտ, մի սուսկալի վիշտ ,
 նման դարեկով սարկաթեան շղթան կրող ժողովուրդի վշտին՝ Ազգային Տնօրենեան մարմնա-
 ցումն էր յիշեցնում ծերունի Հաջին, որ Ընկաւ տառապանքի վայրում, հերոսի վայել մահով :

բարեռնւած, տուն ու տեղ ձգած Մօսուսի և Քօրունի դաղթող ժողովուրդը: Դառը ճակատագրից հալածւած թշւառների այդ տեսարանը յուզիչ էր: Ո՞ր էին դիմում նրանք. «քրիստոնէայ» (?) ցարի պաշտպանութեա՞ն ասպախեւելու...

Առաւօտ էր արդէն, առաւօտ մեծ օրւայ, մեծ կուրի:

Մօսուսի փախստական ժողովուրդը առաջ առաջ բարձրանում էր դէպի Չնգլի դիրքերը. մի երկու տասնեակ զնդակների տակ ուղեկցում էին 500ից աւելի կանանց ու երեխաների:

Գիշերային յարձակումները և սոսկալի կոտորածը ոտի էր կանգնեցրել շրջակայ աշիրէթները, ո՛րը ձիով, ո՛րը ոտով, ո՛րը զէնքով և ո՛րը անզէն: Գրոհ էր տալիս թիւրք զօրքը, հետեակ և հեծեալ հարիւրեակներ կազմած: Նորից տեսնեցին քրդեր և բաշիրօզուքները, դաշտի վրայ երևաց երկու թնդանօթ ևս, որոնք որոշ տարածութիւնից առաջ այլևս չարժեւել չկարողացան. ումբակոծութիւնն էլ կատարւում էր աննպատակ կերպով: Մօսուսի առաջ տարածւող դաշտը ծածկեց քիւրդ խուժանով:

Շուտով յայտնեցին Փէդայիները: Ամբողջ օրւայ ծանր կուրից յետոյ յոգնած ու դադրած զինուորները համախմբւելում էին խորհրդակցութեան. նրանց հոգսը դաղթական ժողովուրդն էր. տեղագուրկ, բաց երկնքին ասպախեւած այդ հալածւած, տանջւած ժողովուրդը: Յոգնածութիւնը, քաղցն ու ծարաւն ուժասպառ էր արել դաղթող բազմութիւնը, իսկ քերձւած՝ արիւնլւայ եղած ոտներով քաշ եկող մանուկների լացն ու կոծը աշխարհ էր բռնում...

Նրանք սահմանի միւս կողմում ունէին հարազատներ, որոնց մօտ կարելի էր պատսպարան գտնել նրանց համար: Ահա այդ ծանր խնդրի լուծմամբ զբաղւած էր Փէդայական խումբը, երբ յանկարծակի տեղացող զնդակներից մի քանի ընկերներ զարկեցին: «Միթէ՞ թշնամին գաղտագողի պաշարեց և թակարդի մէջ ձգեց արչաւախումբը»: Այս հարցը վայրկենապէս անցաւ բոլորի գլխով և աջ ու ձախ սկսան պայթել հրացանները:

«Տղե՛րք, սահմանից են դալիս զնդակները, համբերեցէ՛ք»: Այս ձայնի վրայ հայեացքները այն կողմը դարձան: Յիրաւի, ոռուսաց սահմանի վրայ կանգնած էր ոռուսակառակ քիւրդ Համիտ բէգը, իր երկու հարիւրից աւելի հրա-

ցանաւորներով, իսկ նրանից աւելի էլ բարձր դիրքեր բռնած երևում էին երեք հարիւրից աւելի կողակներ և սահմանապահ զինւորներ: «Ամէնաբարեպաշտ և քրիստոնեայ» ցարի զինւորներն էին հայերի վրայ կրակ տեղացողները...

Ռուս նենգամիտ կառավարութիւնը նախօրօք յայտնել էր թիւըքերին՝ պատրաստուող հայ արշաւանքի մասին. պատրաստութիւններ տեսնել էին երկու կողմից էլ կրակի մէջ առնելու ֆէդայուն: Այս ստոր դաւադրութեան մէջ առանձին եռանդ էր ցոյց տւել Սուրմալուի գաւառապետը, ուսս ստիկանի բոլոր լրբութիւնները իր մէջ մարմնացող Բօգուսլաւսկին, և արշաւանքի օրը նա սահմանագլուխ նլիտի դնար անձամբ իր դաւը իկատար ածելու, բայց արշաւանքի նախորդ գիշերը յուլիս 11-ին (24) հայ տէնօրիստի դնդակից ընկաւ թշւառականը Իգդիրի շուկայում...

Ճնշածների համար արիւն թափող ֆէդայու կրծքում կատաղի դայրոյթ առաջացրեց այդ ստոր դաւաճանութիւնը: Այն տեղ — սահմանի միւս կողմում — քրդի հետ միացած մահաձգական տաճիկն էր հային կոտորում, իսկ հիմի էլ, այս տեղ, նոյն քրդի հետ միացած քրիստոնեայ ոսուրը...

Ռուսի «ազատարար» զէնքը պղծւած, կեղտուած էր այլևս: Նա քրդի, տաճիկի զէնքի անարգութեանը հասած, կրակ էր թափում ազատութեան ձգտող ճնշւած ու «քրիստոնեայ» մի ժողովրդի դաւակների վրայ:

Այն ժամանակ երբ ուսս կառավարութեան Պօլսի դեսպանը հրապարակաւ միւս դեսպանների հետ ուէֆօրմների մասին էր խօսում, հէնց նոյն ժամին ուսս զինւորը, քրդի հետ միացած, կրակ էր տեղում նոյն հալածւած հայի վրայ:

Ո՛վ գազրելի ու լրբենի քաղաքական խաբէութիւն...

Այդ կրակի տակ էր նաև գաղթող բազմութիւնը, կիների ու երեխաների բանակը, որ վայնասուն էր բարձրացընում: Կուելը անմտութիւն էր: Որոշեց բարձրացնել անձնատուր լինելու միջազգային նշանը: Իզո՛ւր: Քրդի հետ միասին, նրա դաշնակից ուսս զինւորը արհամարհեց սպիտակ դրօշը և շարունակեց կրակ թափել...

— «Տղե՛րք, դատեցէք գաղթականներից և զէնքներդ ուղղէք միմիայն քրդին, իսկ ուսսին մի դպէք: Առայժմ մենք բաւականանաք Եւրօպայի առաջ դնելով նրա նենգաւոր քաղաքականութեան այս ամօթաբեր փաստը»: Այս

խօսքերի հետ խմբապետը առաջ անցաւ ինքը, նորից տեղաց
հայդուկի կրակը, երկու կողմից ընկան դիակներ, մինչև
մութը կոխեց սար ու ձոր...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԿԱՐԵԱՆ

ուսու կողակներ էին, որոնք կողոպտում էին հայ Ֆէդա-
յիների դիակները... (*)

Ռուս զինւորին խնայ-
ւում էր, թէև նա շարու-
նակում էր Համիդ բէգի
թիկունքը պահել: Տա-
ճիկ զօրքերի և զօրանոց-
ների վրայ կատարեալ
յաղթութիւն տարած հայ
քաջերը ուսաների կրակի
տակ կորցրին 17 ընկեր:
Սրանց մէջ է ներքին
Ազուլիսից Յովհաննէս
Մակարեան, որ աւար-
տել է ներսէսեան դպրոցը
և որ միացաւ արշաւա-
խմբին բժշկի պաշտօնով:

Լուսինը Չնգլի բար-
ձունքների և ձորակների
մէջ երևան հանեց շարժ-
ւող սուերներ, — դրանք

(*) Այդ անսիրտ ու անամօթ գործողութիւնը ղեկավա-
րում էր Իգդիրի պլաստունների (մագլցող) գնդի մի սպայ
շտապս—կապետան Գնուտով: Սա յունւար 31 (փետր. 13)
երեկոյեան ժամը 7-ին Իգդիրի փողոցներից մէկում 2. Յ.
Դաշնակցութեան վճռով կրեց իր արժանաւոր պատիժը,
տէնօրի ենթարկւելով, ինչպէս նոյն վիճակին էր երթարկել
մի քանի ամիս առաջ, «Որսկան» խմբի վրայ յարձակման
գործի մէջ ամբաստանւած գնդապետ Բըկով, Օլթիում:

Մ Ի Ն Ա Ս Տ Օ Լ Պ Ա Շ Ե Ա Ն

(Գայլ—վահան)

1842-ին ծնած է Մինասը, Բալուի Հաւաւ գիւղը . Համեստ ընտանիքի մը զաւակն էր ան, Տօլպաշեան բազմանդամ զերդաստանէն :

Մինասին դպրոցական կեանքը եղած է պարզուկ նախակրթարանի մը ընթացքը — իր գիւղին մէջ պարզ կարգալ-գրել մը հազիւ միջոց ունեցաւ սորվելու :

Հայուն, մասնաւորապէս իր գիւղին վաղեմի սովորութեան համեմատ, երբ 15—16 տարեկան եղաւ, պանդխտի ցուպը ձեռք առաւ՝ իր սիրելիներուն ու հայրենի օճախին մնաք բարով ըսաւ՝ իրեն տարեկից ընկերներու հետ, և ինքն ինքը Պօլսի ափերը նետեց :

1889 թւականին արդէն Պօլիս էր պատանի Մինասը . հոն հետեւեցաւ պապենական արհեստին, և եղբօրը՝ «ուստա» Գասպարի ձեռքին ու խնամքին տակ հիւսնութեան հետեւեցաւ :

Տօլպաշեան իբր ընդունակ պատանի իր արհեստին մէջ լաւագոյն վարպետներէն եղաւ, ու մինչդեռ մէկ կողմէն կը ջանար լաւ «տիւլիէր» մը ըլլալու, մրցելով իր հասակակից ընկերներուն հետ, միւս կողմէն սկսաւ ծանօթանալ օրւան հայ կեանքին կենսական պահանջներուն :

Ընթերցանութեան սիրահար մըն էր ան, և ատոր կը պարտի իր զարգացումը. պոլսական թերթերէն զատ, ան կը կարդար արտասահմանեան հայ թերթերը. «Արմէնիա»ն, «Հնչակ»ը, «Դրօշակ»ը նոր-մարդ շինած էին Մինասը. ան հոն տեսած ու սիրած էր ցեղին տառապանքը ու խոյանքը: Իր զգացումները յաղթահարած էին փտած գաղափարները հին վարպետներուն, որոնք հարիւրներով տարագրւած, անգիտակից իրենց «հալին» ու վիճակին, դարաւոր կեանք մը մաշեցուցած էին Չուքուր Չէչմէի «Թաշխան»ը: Միշտ միամիտ հաւտացողները «ճակատագրին», որով սերունդներ ապրած էին և հազիւ բխտը վայելած էին «ծերութեան օրեր հայրենի գերեզմանոցին մէջ վերջին հանգիստը առնելու»: Քանի՜ քանի «Ֆալակ վուրդունի»ներ ա՛խն ու հառաչանքը կրժքերնուն մէջ ծովացած, հալած՝ մաշած են Թաշխանի քարայրին մէջ, և Պալքալքի գերեզմանոցը այդ հառաչալից կուրծքերը՝ իր սև հողերուն տակ առած, անտէր, անյիշատակ ժամանակի մոռացութեան մէջ անէացուցած է, թոյլ չտալով անոնց որ թրքական անարգ ուճժիմը ըմբռնէին, հայ մարդուն թշուառութեան իրական պատճառները հասկնային...

Ռուսաթիւրք պատերազմէն ասդին, երբ հայ գիւղացին վերածնութեան նոր թւական մը մտաւ, նոր սերունդը փոխեց իր մտածողութեան եղանակը. ան այլևս լոկ ընտանեկան, նեղ, սահմանափակ վիճակին մէջ չապրելով, ցեղին վերայ խորհեցաւ, անոր տառապանքին պատճառները սերտեց: Այդ հոսանքին հետ քալեց Մինասն ալ. անկեղծ հաւտացող մը եղաւ Հայ Յեղափոխութեան ու միշտ անձնէր սիրտ մը պահեց իր կուրծքին տակ, պատրաստ զոհուելու հայրենիքի փրկութեան սեղանին վրայ:

Երբ Պօլիս էր գինւորագրւեցաւ «Հնչակեան» դրօշին և իբրև տ է ո օ Ր ի ս տ իրեն յանձնւած գործերը մեծ յօժարութեամբ կատարեց, «մատնիչները խեղդամահ ըրաւ» և առանց վրդովելու անոնց հետքերը կորսնցուց: Եւ մինչ ինքը ազատ համարձակ իրեն յանձնւած ամէն գործ կամաւոր յանձնառութիւնով մը կրցածին չափ կատարեց, միւս կողմէն իբրև վարպետ, գործէն ալ ետ չմնաց, ուրկէ բարի քրիստոնէի մը պէս իր հալալ վաստակէն առատ բաժին մը կը հանէր ազգին փրկութեան գործին:

1892-ին Մինասը պանդխտութեան երկրորդ շրջանը ըրաւ, ուր մնաց մինչև 1895—'96 արիւնի թւականը :

Ընդհանուր ջարդերուն ժամանակ ան ալ միւսնե-րուն պէս ինկաւ Սև ծովի ափերը . Ռուսմանիոյ քաղաքնե-րէն մէկուն մէջ շարունակեց իր արհեստը, ուրկէ հազիւ կրնար իր և հայրենիքի մէջ ողջ մնացող մօրը օրապահիկը ճարել :

Գործերը դէշ էին և անոր հետ հնչական անաջին պա-ռակտումն ալ եկաւ անոր զգայնոտ սիրտը տակն ու վրայ ընելու :

Մինաս Ռուսմանիայէն անցաւ Պուլկարիա . մօտաւորա-պէս երկու տարի Ռուսճուք մնաց, սակայն հոն ալ իր պա-հանջներուն բաւարարութիւն չգտաւ . հեռաւոր Ամերիկայի լուրերը տարօրինակ չափազանցութիւնով ամէն մարդ իրեն կը քաշէր . օրին մէկը ան ալ ինքզինքը Ամերիկայի մէջ գը-տաւ : Այդ ժամանակ արդէն կորսնցուցած էր իր կինն ու մայրը :

Մինաս, որ ստեղծւած էր գործի մարդ ըլլալու, այժմ աւելի ազատ կ'ըզար ինքզինքը . չէր կրնար անտարբերու-թեան, մոռացութեան հեռու ճամբաները քալել, ուր նոր աշխարհի մէջ «չէղոք»ներու լեզւանի լէգէօն մը վայրապար իր կեանքը աննպատակ կը քաշքշէ «կեանքից պէգար» խորհրդաւոր կամէութիւնով մը, ազատագրումի գործէն միշտ հեռու փախչելով :

Տօլպաչեան ժամանակաւոր սպասումէ մը ետքը — երբ տեղական մարդիկն ու պայմանները ճանչցաւ — օր մը որոշ կերպով դաշնակցական ըլլալու ծրագրով մօտեցաւ Փրօվի-տէնսի կօմիտէին և խօսքի ընթացքին մէջ անվերապահօրէն յայտարարեց .

— « Հնչական դրօշակը իր սրբութեան բարձունքէն « վար ինկած է . անկեղծները տեսակ մը դասալքութեան « մատնւած են . ասպարէզը թողւած է խորթ եկուորներուն « ու հին ճիղււթներուն, որոնք դրօշակը երկուքի պատ-« ռած կը շահագործեն . չեմ կրնար մնալ դրօշակի մը տակ, « որ միայն շահագործումի առարկայ դարձած է : »

Դաշնակցական ըլլալէ ետք՝ ձեռնարկեց իր փայփայած ծրագրին — երկիր մտնելու գործին — ետևէ ըլլալ . կարճ ժամանակ մը միայն միացաւ «Արշակունեաց Զինավարժա-

կան խումբերին» . «իրէզէնթ՝ արմսը», «ռայթ շօլտըր՝ արմսը» գործնական յեղափոխութեան համար լոկ ժամավաճառում է . Ամերիկայի ցուցամուկ կեանքին հաճոյալից ժամանցներուն միայն կը յարմարի ան , ուստի դարմանաւի չէ որ շուտով հրաժարեցաւ անկէ :

Երկու խօսք Մինասին ամբողջ էութիւնը իր մէջ կը պարունակեն .

« Անսխալ զարնողը թող գայ ,
Նամուս ունեցողը թող գայ . . . »

Անսխալ զարնող մըն էր Մինասը :

Նամուսը , օ՛հ , իր հոգեկան աշխարհի ամբողջ խռովքն էր ատ . չէր կրնար տանիլ այդ դարաւոր անարգանքը , որ օրը օրին հայ նամուսին վրայ գործ կը դուրէր . վազեց միացաւ անոնց՝ որոնք հայ ցեղի պատւի փրկագործումին համար զինուորագրւած էին :

Բռնաբարումը , թալանը , սպանութիւնները , որ սովորական դարձած էին 1894 էն ասդին , իր հայրենիքի ցաւերով գալարւող Մինասը ծայրայեղ ջղուտ շինած էին , տեսակ մը դառագղւած վագր . ու երբ իր փայփայած իտէալին մօտեցաւ , և կրցաւ զօր-զար երկիր մտնելու որոշումը կորզել , ետէն անգամ չնայեցաւ , չլսեց իր շուրջին վայնասուները , և 1902 նոյեմբերին ճամբայ ելաւ՝ իր ընկերով Գաբօնին հետ

Ժամանակ մը սահմանագլխին մօտերը իբրև հիւսն «կոթեր շինելու գործով պարապեցաւ» . խաղաղ գործը չսիրեց , ու յետոյ փոխադրութեան գործը իրեն յանձնւեցաւ :

Մինաս հիմա մասամբ իր նպատակին հասած էր , վրէժի գործիքը իր ձեռքին մէջն էր շարունակ . շատ գոհ էր . իր նամակները , որ իր հոգին կ'արտայայտէին՝ խանդ ու հաւատք կը ներշնչէին զինք ճանչցող ընկերներուն :

Միակ ցաւը որ ունէր՝ Գաբօնէն զատուլին էր . իր մէկ նամակին մէջ կը գրէր .

— « Գաբօն խրկեցաւ ուրիշ տեղ , ուրիշ գործի համար . « սրտանց կը ցաւիմ անկէ բաժնւելուս . բայց հոս մխիթարաւ » կան կէտն ան է որ ամէնքս ալ ընկեր եղբայրներ ենք , « միացած մէկ գաղափարի շուրջը . ո՛չ Գաբօն իս կորսնցը » նելով պիտի տխրի , ո՛չ ալ ես անկէ բաժնւելով . ընկեր-

« ները ամէնքն ալ իրարու վրայ հոգի կուտան, երանի՛ թէ
« այս լաւ հոգին Ամերիկա ալ ընդհանրանայ: »

Մօտաւորապէս երկու տարի մնաց Մինաս բուն յեղա-
փոխական գործին մէջ, որուն մանրամասնութիւնները կա-
րելի չէ այսօր հրապարակել, առանց գործ ու մարդիկ վը-
տանգելու: Ուստի հոս կը շատանանք նոյն շրջանի կեդր-
կօմիտէի գրած նամակէն քաղւածք մը ընել, որ Մինասի
գործնէութիւնը կը բնորոշէ.

« ...Մեր շրջանի գործն է ապրանք փոխադրել թրքա-
« Հայաստան. մօտ օրերս վաճանք պատրաստուում է նորից
« անպատճառ կատարելու ՉՈՐՐՈՐԴ ԵՐԹԸ՝ մի գժւարին,
« բայց անհրաժեշտ գործ, որը յաջողութեամբ իկատար է
« ածում նա, մանաւանդ այժմ, որ լեռները սկսել են ձիւ-
« նել և ցրտել... »

« 18 սեպտ, 1903

ՄՐԳԱՍՏԱՆԻ Կ. ԿՕՄԻՏԷ »

Եւ արդարև կարճ ժամանակի մէջ այդ շրջանի փոխա-
դրութեան գործը, Մինասի շնորհիւ, առաջ գնաց մեծ յա-
ջողութեամբ: Իբրև խմբապետ, Մինասը չորս խմբերու
առաջնորդեց դէպի Ա... առաջին անգամ 8 հոգով, երկ-
րորդ անգամ 25 հոգով, երրորդ անգամ 27 հոգով և չոր-
րորդ անգամ նորէն 27 հոգով: Բայց այդ գործերը այլևս
չկրցան գոհացում տալ Մինասին. և Մօսուն Զօռի արշա-
ւանքի ատեն, ինքն ալ իր թեկնածութիւնը առաջարկեց:
Արշաւանքի պատրաստութեան գործին ծանրութիւնը մեծ
մասով անոր ուսերուն վրայ ինկաւ, և Մինաս կատարեց այդ
ամէնը մեծ հմտութեամբ ու ճարպիկութեամբ:

* * *

Անոր հերոսական մահը մասնաւորապէս սգացին անոր
ապրած շրջանի գիւղացիք, որոնց համակրանքը և սէրը շա-
հած էր Մինաս իր մաքուր վարքուբարքով, բարեհամբոյր
բնաւորութեամբ և Գործին վրայ տածած անձնիրութեամբ:

Նամակէ մը հետևեալ հատուածը կը քաղենք հոս, որ
իւր հերոսական մահէն 2—3 շաբաթ ետք մեր ձեռքը հասաւ
իւր լուսանկարին հետ.

— « Հազիւ գուրգուրանքի ակնարկ մը քաջին կենդա-
« նագրին վրայ, որ իր պարզուկ ձևին մէջ հիացմունք ու
« պատկառանք է համակ, ահա՛ վրայ հասաւ Մօսունի զօ-

« րանոցը քարուքանդ ընողին խիզախումներն ու հերոսա-
« կան մահը :

« Վահանի ծանօթներն ու ընկերները անհունապէս վը-
« տացան . ան վրէժի նոր օղակ մըն ալ աւելցուց բոլոր
« անոր ծանօթ հայերու սրտին մէջ, սկսած գործը աւելի
« թափով առջ տանելու . . . »

Յարգա՛նք քեզի, անուշիկ Մինաս, որ կուրի դաշտին վը-
րայ ծաղիկ կեանքդ դո՛հ բերիր, պաշտած հայրենիքիդ ա-
զատութեան սիրուն համար : Դուն ինկա՛ր, լիովին կատա-
րեցիր բաժինդ . այսօր, մեր արցունքի օրերուն մէջ, չենք
մոռնար յիշատակդ, իսկ վաղը, երբ հայրենիքի ազատու-
թեան արշալոյսը ծագի քու և արի ընկերներուդ թա-
փած մաքուր արիւնին գնովը, այն ժամանակ ապրող սե-
րունդը ազգովին պիտի դայ բոլոր նահատակներուդ ցան
ու ցրիւ ինկած ոսկորներուն առջև պաշտամունքի Մեծ Տօ-
նը կատարելու . . .

Հանգի՛ստ ձեզի, մաքառումի ճամբուն վրայ ինկող տն-
մահ հայ հոգիներ . ողջ մնացող ձեր եղբայրներուն ալ
ներչնչեցէք զոհաբերութիւն՝ դէպի արիւնոտ դաշտեր, ուր
նկան Մեծ Սերողները, Հրայրները և դուք . . .

Յարգա՛նք ձեր անմոռաց յիշատակին :

ՎՇՏԱՀԱՐ

❖ ❖ ❖ Մ Ա Շ Ա Ց Ա Ն Կ Ը ❖ ❖ ❖

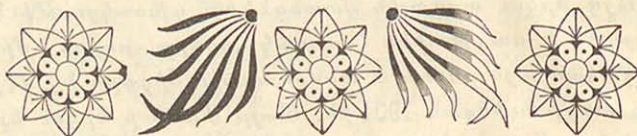
Ահա անւանական ցուցակը Բագրևանդի կուրն մէջ ին-
կածներուն, տասնեակներու կարգով դասաւորւած : (?)
Հարցական նշան դրւած է անոնց առջև, որոնց մահը ստուգ-
ւած չէ դեռ :

« ԱՐՏԱԻԱԶԴ » ԽՈՒՄԲ

Ա.	Տասնեակ	1.	Յովհաննէս Մակարեան, բժիշկ
		2.	Պետրոս Պետրոսեան (?)
		3.	Արտուշ Տէր Մանթէոսեան
		4.	Կարապետ Քեալեան
		5.	Յակոբ Մխիթարեան
		6.	Գարեգին Յարութիւնեան, գանձակեցի
		7.	Մկրտիչ Բեռնակիր (չնկարւած) (?)
Բ.	»	8.	Համազասպ Նազարեան, կարնեցի
		9.	Յարութիւն Վիրաբեան
		10.	Մկրտիչ Գրիգորեան
		11.	Ղազար Քամալեան
		12.	Մուրադ Այվազեան (չնկարւած)

- Գ. » 13. Գրիգոր Կարապետեան
14. Միքայէլ Պօղոսեան
15. Պետրոս Մուրատեան
16. Մինաս Տօլպաշեան — Վահան, խմբապետ
17. Նիկողայոս Տէր Խաչատրեանց — օգնական խմբապետ
- « ՄԱՍԻՍ » ԽՈՒՄԲ
- Ա. » 18. Սուրէն Մինասեան, կիլիկեցի
19. Հաջի Սարգիս Պալեան
20. Գրիգոր Տէրտէրեան
21. Գարեգին Լուսարարեան
22. Մատթէոս Սարգսեան
23. Խաչատուր Տուղեան
- Գ. » 24. Մկրտիչ Սաֆարեան (?)
25. Երւանդ Բանդալեան
26. Հայկ Աւատեան
- Դ. » 27. Խաչատուր Յովակիմեան
28. Արամ Սարգսեան
- Ե. » 29. Պետրոս Բաբայեան
30. Ասատուր Վազկեան
31. Գէորգ Աբրահամեան (?)
32. Սիմէօն Կիլիկեցի, օգնական խմբապետ

ՍԱՍՈՒՆԻ ՀԱՄԱՐ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆ ՇՈՒՐՋԸ

(Ժամանակագրական Ցանկ մը կռիւներու)

Հայ ազատագրութեան ճիգերու տարեգրքին ամէնէն փառաւոր, ամէնէն մխիթարական և ամէնէն յուսատու էջերէն մէկը պիտի մնայ 1904 տարին: Դաւիթ բէկի օրերէն ասդին՝ 1722 էն իվեր, Հայ երկիրը չէր տեսած Հայ ռազմական կորովի այնպիսի անօրինակ փթթում մը, որուն հանդիսավայրը եղաւ Օսմ. Հայաստանի արևելեան մասը, ամբողջ Ռուսական Հայաստանը և Ատրպատականը, մասով մը: Իսկ ազգային գիտակցութեան զարթնումին և մանաւանդ ժողովրդային համերաշխ գործակցութեան տեսակէտէն՝ Հայ պատմութեան ոչ մէկ շրջանը կրնայ հաւսարիլ 1904-ին, եթէ մինչև իսկ երթանք հասնինք Երդ դարու կրօնական ազգային ծանօթ շարժումին, որ իր պատմական համբաւը աւելի եղիչէի նկարագրական ոճին կը պարտի, քան պատմական հարազատ իրողութիւններու:

Եւ արդարև 1904-ին է որ Յեղափոխական Շարժումը համատարած կը գրկէ բովանդակ արևելեան Հայաստանը, այնպիսի խիտ ճիւղաւորումներով, այնպիսի բուռն ուժով, որ կարելի չէր և ոչ ոք կրցաւ նախատեսել տակաւին տարի մը առաջ:

Մեր նորագոյն պատմութեան մէջ անդուգական այդ վայրկեանը ունի, ինչպէս ամէն երևոյթ, իր պատճառները — և ատոնք երկուք են — առաջին՝ Սասունը բնաջինջ ընելու սուլթանական ծրագիրը, երկրորդ՝ Ռուսիոյ մէջ հայ եկեղեցական կալածներու յափշտակումը ուսու կառավարութեան կողմէ, որ կուգար վերջին տարակոյսները փարատելու՝ ցարերու հետապնդած հայաջինջ քաղաքականութեան մասին:

Այդ երկու աղբային վտանգներու գիտակցութիւնն էր, որ ցարին և սուլթանին հպատակ հայերը բերաւ միացուց բազմական այն բուռն և անմոռանալի ճիգերուն մէջ, որոնք տեղի ունեցան 1904 ին, Մայր Մասիսի երկու երեսներուն վրայ:

Հոս զանց կ'ընենք մենք առաջ բերել բուն Սասունի կռիւներուն ժամանակագրութիւնը, որ առանձին պրօչիւրի մը նիւթ պիտի ըլլայ, և կ'ուղենք յիշատակել միայն այն կռիւները, որոնք Մօսուն-Ձօռի արշաւանքէն առաջ կամ ետք տեղի ունեցան, Սասունի գործին համընթաց: Որովհետեւ կռիւները ոչ միայն կանգ չառին Սասունի սեմին վրայ, ոչ միայն Մուշէն մինչև Վան շարունակեցան հրոսակային բնդհարումներու կուռ շարք մը, այլ տեղի ունեցան կարգ մը ուրիշ փառաւոր կռիւներ, — որոնց ամէնէն յաջողն է Մօսուն-Ձօռի արշաւանքը, — սահմանած կամ օգնութեան երթալու Սասունին կամ հեռացնելու թիւրքերուն ուշը Տարօնէն այլուր:

Եւ արդարեւ առաջին անգամ ըլլալով մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ հնարաւոր կը դառնար, կ'իրագործուէր համընթաց գործնէութիւն մը Մայր Հայրենիքի տարբեր կէտերուն վրայ, առաջին անգամն ըլլալով՝ հեռաւոր վայրերէ՝ տարբեր սահմաններէ՝ այդպիսի կորովի և համակարգ ջանքեր կը կատարէին վտանգի մէջ գտնուող հայ բնակչութեան մը օգնութեան փութալու:

* * *

Դէպքերը ինքնին այնքան պերճախօս են, որ մենք պիտի չատանանք միայն թւելով ատոնք:

- 1903 մայիս 25 — «Մըրիկ» հեծելախումբ, խմբապետ Թոր-
» գոմ, 22 հոգի: Ապահով հասան Սասուն:
- » սեպտեմբեր 30. — «Կայծակ» հեծելախումբ, խմբապետ
Խան: 53 հոգի: Ընդհարում Բասենի մէջ:
- 1904 մայիս 29. — Թոխմախի և Երկաթի միացեալ խմբերը:
35 հոգի: Ընդհարում Արճէշի մօտ:
- » յունիս 20. — «Դժոխք» հեծելախումբ, խմբապետ
Վաղարշակ: 30 հոգի: Ընդհարում Զիվինի մօտ:
- » յունիս 26. — Դումանի խումբ: Հեծելախումբ 18
հոգի: Պարսկաթիւրք սահմանագլխի մօտ:
- » յուլիս 14. — «Որսկան» հետևակ խումբ. խմբապետ
Թորգոմ: 61 հոգի: Ընդհարում Զարդանիսի մօտ:
- » յուլիս 25. — «Արտաւազդ», խմբապետ Գայլ Վահան:
35 հոգի և 8 բեռնակիր զինուոր: Արշաւանք Մօսունի
վրայ:
- » յուլիս 25. — «Մասիս» խումբ, խմբապետ Մ., 50 հոգի
և 10 բեռնակիր զինուոր: Արշաւանք Զօռի վրայ:

Մեր այս թւումին մէջ յիշատակւած «Մըրիկ», «Կայծակ»
և «Շանթ» խումբերը, թէև 1903-ին անցան սահմանը, սա-
կայն ջարդի վտանգի տակ գտնւող Սասունին օգնութեան
հասնելու սահմանւած ըլլալնուն, 1904 ի խումբերուն հետ
ամբողջութիւն մը կը կազմեն Սասունի համար կատարւած
յեղափոխական ճիգերուն մէջ:

Յեղափոխական կռուող և արշաւող այս խումբերէն գատ,
1904 ի մէջ ունեցանք կռւի հանդպած բուն զինակիր երկու
խումբ ևս:

- 1904, մայիս 3. — Զոջիկի խումբը: 6 հոգի: Ընդհարում
Լիմ գիւղի մօտ:
- » հոկտ. 29. — Փոխիկի խմբապետութեամբ, 15 հոգինոց
հեծելախումբ: Ընդհարում պարսկաթիւրք սահմանի
մօտ:

Յեղափոխական գործնէութիւնը որքան ալ գաղտնի ըլլայ, նորէն կարելի է անոր մասին մերձաւոր գաղափար մը կազմել, ուսումնասիրելով այն դէպքերը, որոնք Ան-տոնովսկի ֆիւթըն և ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆՕՐԻՆ երևան կու գան, եթէ իրապէս այդպիսի շարժում մը գոյ է ժողովրդի մը առօրեայ կեանքին մէջ :

Ընդհարումներու հետեւանքով երևան եկած այս բո-լորը խումբերը կը ներկայացնեն 481 ֆէտայի, որոնց 133-ը հեծեալ : Եթէ նկատի առնենք այդ ամէնուն զէնքերը, ռազ-մամթերքը, գործիքները, հազուստը և վերջապէս ձիերը — այդ ամէնը պատկառելի ուժ մը կը ներկայացնէ ինքնին :

Եթէ աւելցւի ասոնց վրայ Երկրի մէջ կուռղ խումբերն ու անոնց հրացաններն ալ, որոնցմէ Բաղէշի կուսակալին հաշուով 1500 միայն Սասունի մէջ գտնուած են, և «Հայրե-նիք»ի ռուսաթիւրք սահմանագլխի թղթակցին ըսելով 400 Տարօնի դաշտին մէջ ձեռք անցած են (մազէր, պէրտան և շէշխանէ) — այն ատեն կրնանք, ճշմարտութեան քիչ մը գէթ մօտիկ հասկցողութիւն մը ունենալ Սասունի համար կատարուած մեծ ճիւղերու մասին :

Փութանք ըսել թէ այդ խումբերը իրենց ընդհարում-ներու մէջ կորուստ տուած են մօտ 200 հոգի, իսկ թշնամի-էն ինկած է չափաւոր հաշուով մօտ 700 հոգի — մասնաւորապէս Բասէնի, Զիվինի և Մօսուն-Չօռի կռիւներու ատեն :

Հակառակ 1904-ի բոլոր անյաջողութիւններուն, յուսա-հատութեան շնորհիւ մը անգամ չարտարբրեցաւ յեղափոխա-կան շարքերուն մէջ : Կոտորած կամ անյաջողութեան մատնուած խումբի մը լուրն հասնելու հետեւեալ օրը՝ նորը պատրաստ էր արդէն : Կուռղի պակասութիւն չկար. եթէ զէնք ու ռազմամթերք ճարէր անընդհատ, կարելի էր դիւ-րաւ նորանոր հարիւրեակներ կազմել օգնութեան փութա-ցող : Երկու նկատումներ միայն հարկադրեցին յեղափոխա-կան կազմակերպութիւնը դադրեցնելու խումբերու առա-քումը, Մօսունի արշաւանքէն ետք (յուլիս, 1904) :

Առաջին՝ Սասունի դիմադրութիւնը վերջացած էր, և նոր խմբեր կայան չպիտի կրնային ունենալ, եթէ մինչև իսկ հասնէին Մշու դաշտը :

Երկրորդ՝ ուսաները ծայրայեղ աստիճան խստութիւններ սկսան գործադրել սահմանագլխին վրայ, որոնք յանդեցան «Որսկան» խումբի ծանր կորուստներուն, Օլթիի մօտ, յուլիս 14, և Մօսուսն Զօռի արշաւանքէն վերադարձող խմբերուն տւած զոհերուն՝ յուլիս 25-ին :

Այս բոլոր ճիգերուն վրայ արագ ակնարկ մը նետելէ ետք, պարկեշտ մարդ մը չի կրնար մերժել որ մարդկօրէն հնարաւոր եղածը փորձուցաւ Սասունին օդնելու, և այդ գործը ամբողջովին ինկաւ Դաշնակցութեան ուսերուն վըրայ, որ յաջողեցաւ Մէկ տարւան մէջ այնքան ուժմական ուժ առաջ բերել ու կազմակերպել, որուն կէսին կէսը կարող չեղան ներկայացնել իրմէն առաջ գոյութիւն ունեցող հայ յեղափոխական մարմինները, իրենց գոյութեան ԱՄԲՈՂՋ ՏԵՒՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԻՆ :

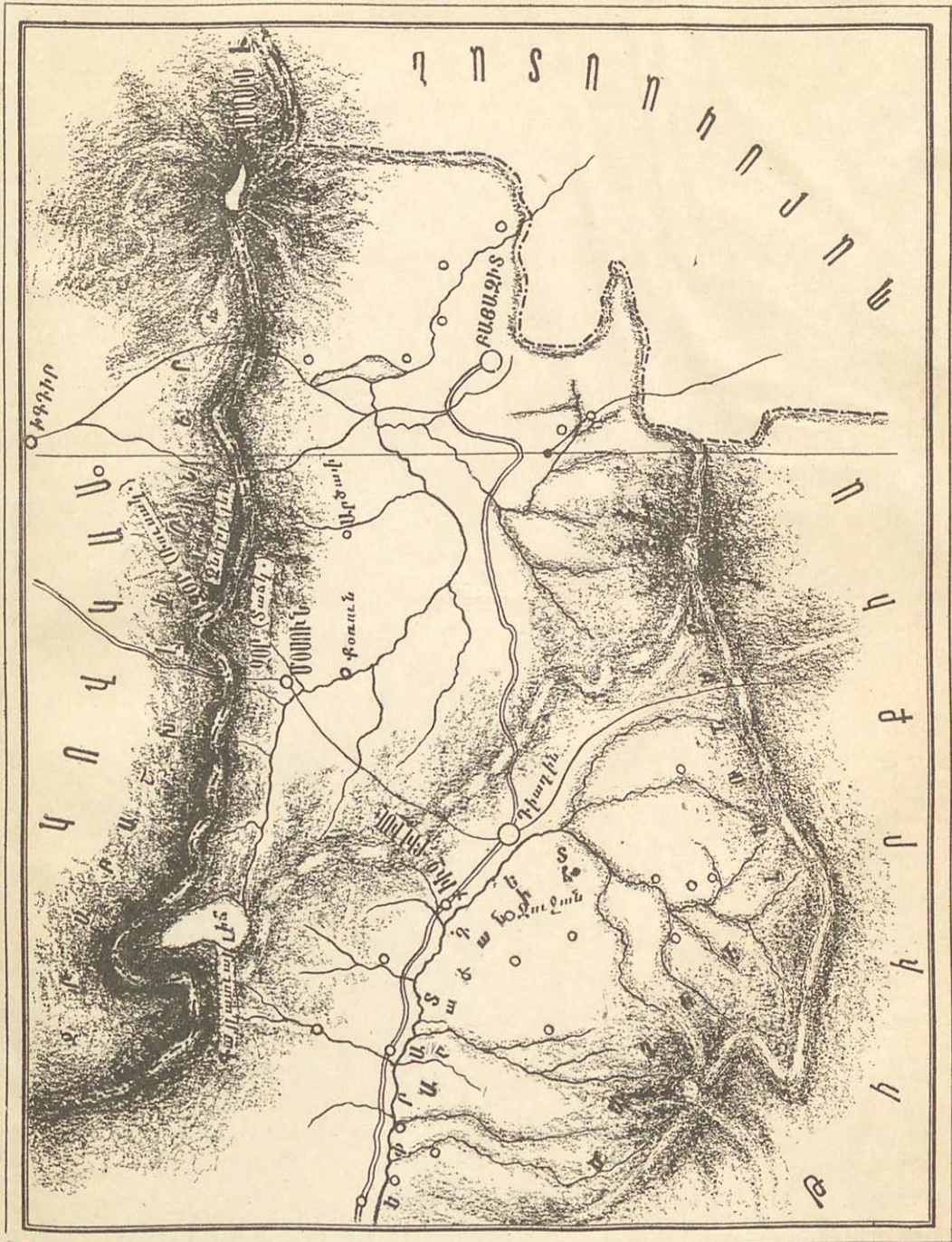

Պարզ քարտէզ մը դուած է հանդիպակաց էջին վրայ,
ընթերցողին գաղափար մը տալու համար արշաւանքի նը-
պատակ ընտրած վայրի մասին :

Մօսուէն-Ջօռի անմիջական շուրջը գտնւած գլխաւոր հայ
գիւղերու բնակչութեան թիւը և պահականոցներու զինւո-
րական ուժը հետեւեալն էր 1904 յուլիսի սկիզբը .

Ղուճալուբուջաղ —	40	տուն	հայ բնակիչ,	25	զինւոր	
Իււջքիլիսէ —	30	տուն	հայ բնակիչ,	50	զինւոր	
Ղարաբազար —	15	տուն	հայ բնակիչ,	10	զինւոր	
Ջուջան —	40	տուն	հայ բնակիչ			
Սայդօ —	5	,,	,,	,,		
Մօսուէն —	100	,,	,,	50	զինւոր	
Քօռուէն —	30	,,	,,	10	զինւոր և 20	տուն քիւրտ
Արծափ —	100	,,	,,	40	,,	
Ջօռ (տաճկ․) —	40	զինւոր,	պահականոց սահմանի վրայ			

19294

2013

